

Publicatie van het CSLK, met toestemming van de auteur.

www.cslk.nl

‘Een systeem waarin de arbeid centraal staat, niet het kapitaal’

De priester-socioloog Aengenent over arbeid 1903-1925

1. Een priester-hoogleraar in de Hoge Raad van Arbeid

Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kenden de Europese landen grote sociale spanningen. De vrije markteconomie, de industrialisering, de urbanisatie en de opkomende arbeidersklasse leidden tot grote conflicten. Zo kende Nederland verschillende grote stakingen en riep Troelstra in 1918 de socialistische revolutie uit. In het interbellum werden deze veranderingen in meer of minder geordende banen geleid. Een van de organen was daarvoor de Hoge Raad van Arbeid. In dit orgaan - ingesteld in 1920 door de prominente katholieke politicus Aalberse, de eerste minister van arbeid in Nederland – kwamen werkgevers, werknemers en de overheid bij elkaar om te spreken over het sociaal-economisch beleid. De bedoeling van dat overleg was om de werkgevers en werknemers dichter bij elkaar te brengen – en zo de sociale vrede te bewaren – en sociale wetgeving te decentraliseren. In dit laatste speelden de (katholieke) noties van subsidiariteit een grote rol (Helderman, 2004). Door de Tweede Wereldoorlog werd het werk onderbroken, daarna kwam de Raad niet meer bijeen. In 1950 werd ze opgeheven, en later werd het werk voortgezet in de Sociaal-Economische Raad.

Verschillende prominente figuren uit de diverse delen van de verzuilde samenleving waren lid van deze Raad en haar verschillende commissies: de gereformeerde voorman Diepenhorst, de leider van de katholieke fractie Nolens, de hervormde dominee en sociaal hervormer Slotemaker de Bruïne, de liberale voorman Treub, de sociaal-democraat Wibaut die als wethouder in Amsterdam de sociale woningbouw bevorderde, de ondernemers Verkade, Stork en Philips, en de communistische arbeidersvoorman Sneevliet. In deze bonte verzameling komt ook de naam van Johannes Aengenent naar voren. Aengenent was priester van het bisdom Haarlem en docent sociologie en filosofie op het grootseminarie Warmond. Hij was een productief schrijver over diverse sociale kwesties en speelde in de vooroorlogse katholieke sociale organisaties een belangrijke rol. In 1928 werd hij bisschop van Haarlem wat hij tot zijn dood in 1935 zou blijven. Wat deed deze man, die vanuit het huidige gezichtspunt voornamelijk binnenkerkelijk actief was, in een dergelijk prominent publiek orgaan? Wat had hij daar te zoeken?

Aengenent had deze positie zeker te danken aan zijn relaties en netwerken. Sinds het begin van de twintigste eeuw was hij bevriend met de latere minister Aalberse. Beide schreven over sociale kwesties en bevorderden het denken daarover in katholieke kring. Aengenent was een prominent publicist in het door Aalberse opgerichte *Katholiek Sociaal Weekblad* en deelnemer in de Katholieke Sociale Actie. Maar zijn positie zal hij zeker ook te danken hebben aan wát hij over arbeid schreef. Dat is hetgeen ik in deze bijdrage wil bespreken: wat schreef

Aengenent over arbeid? Mogelijk kan van zijn opstelling ook geleerd worden voor de huidige discussies.

Als we de bijdragen van Aengenent over arbeid bijeen brengen, valt op dat hij gedurende zijn vrijwel gehele publicitaire leven telkens weer over dit thema geschreven heeft. Het eerste stuk 'De klassenstrijd. Een ernstig woord aan de arbeiders' is uit 1903, het laatste is 'Actueele vragen over bedrijfsorganisatie' uit 1925. Deze titels laten ook al zien dat hij een zekere ontwikkeling heeft doorgemaakt in de behandeling van dit thema. De diversiteit in zijn behandeling kan ook deze bijdrage structureren. In de eerste paragraaf zal ik een schets geven van de sociaal-economische verhoudingen in Nederland. Dit is immers de context waarin Aengenent publiceert. In de tweede paragraaf worden Aengenent's werken chronologisch en thematisch behandeld. Er zijn negen publicaties van hem over arbeid in-brede-zin. De twee publicaties van 1903 gaan over klassenstrijd en de kapitalistische maatschappij. Hierin grenst Aengenent zich af van de socialisten en de liberalen. De publicaties van 1904 en 1909 gaan over de juiste wijze van de organisatie van de arbeiders, met het oog op een hervorming van de maatschappij. In 1917 schrijft hij over de rechtvaardige betaling van loon. Tenslotte gaan de laatste vier bijdragen uit 1920 (2), 1924 en 1925 over bedrijfsorganisatie en medezeggenschap. In de laatste paragraaf worden de conclusies samengevat en geactualiseerd.

2. Arbeid in Nederland 1900-1930

In de loop van de negentiende eeuw werden verschillende nieuwe technieken in de Nederlandse samenleving ingevoerd die aan het begin van de twintigste eeuw zouden zorgen voor geheel nieuwe sociale en economische verhoudingen. Door de verbetering van de infrastructuur -het wegennet werd verbeterd, het kanalenet uitgebreid en de overheid ging zich met het spoor bemoeien- werd de samenhang tussen de verschillende delen van het land vergroot. De ontwikkeling van de telegraaf (1852) en de telefoon (1888) maakte het mogelijk op een abstracte manier sociale contacten te leggen. Door de ontwikkeling van de gedrukte media, die bevorderd werd door de afschaffing van het dagbladzegel in 1870 en door de verbetering van de druktechniek, en later de opkomst van de film, radio (vanaf 1919) en televisie (vanaf 1930) werden de lokale gemeenschappen opengeboken. Ook de productiewijzen werden op verschillende kritische punten gemoderniseerd (Van Lente, 1988; zie ook: De Hen 1985).

Nederland werd na 1870 in toenemende mate een burgerlijke samenleving. De industrialisatie zette door en zorgde voor een grotere vraag naar gespecialiseerde en geschoolde arbeidskrachten. Daardoor werden de arbeidsverhoudingen zakelijker en nam, door de hogere lonen, de welvaart toe. Na 1880 zette ook de verstedelijking van Nederland door, waardoor meer mensen met de stedelijke cultuur in contact kwamen (Bank & Van Buuren, 2000: 133-149, 523-566). Tenslotte werd de verspreiding van de burgerlijke cultuur bevorderd door de (voorzichtige) opkomst van de verzorgingsstaat: arbeidswetten ter bescherming van kinderen en vrouwen, wetten ter verhoging van de woonkwaliteit en hygiëne, en algemene verzekeringen ter bestrijding van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid (Van Tijn, 1978: 306-313).

3. Aengenent over arbeid

3.1. *Klassenstrijd en de kapitalistische maatschappij*

In zijn vroegste bijdragen gaat Aengenent in op de vraag naar de oorzaken van en oplossingen voor de sociale kwestie. Twee levensbeschouwelijke stromingen circuleerden waartegen hij zich afzet: de socialisten en de liberalen. In de eerste bijdrage (Aengenent 1903a) gaat hij in op de vraag of de arbeider zich voor zijn streven naar lotsverbetering moet plaatsen op het punt van de klassenstrijd, zoals de socialisten beweren. Als deelvragen heeft hij eenvoudigweg: wat is die leer en waarom is zij verwerpelijk? Allereerst schetst hij vrij zakelijk de inhoud van de theorie: de socialisten zien alles, ook de maatschappelijke ontwikkeling, bepaald door de materie. De klassenstrijd, die nu op scherp staat, zorgt voor historische ontwikkeling. Aengenent erkent dat strijd soms noodzakelijk is om de positie te verbeteren, maar hij zegt dat strijd niet het enige principe is van verandering en dat die niet moet uitlopen op de ondergang van de samenleving, maar gericht moet zijn tegen misbruik. Bij de tweede deelvraag werpt hij op dat er behalve materie ook andere principes zijn voor maatschappelijke verandering: een mens is ziel en lichaam, en niet alleen lichaam. Het principe van strijd is niet in overeenstemming te brengen met een liefdevolle god. Verder werpt hij op dat Marx en Engels eerst hun theoretische werken schreven en pas daarna hun historische en zo de werkelijkheid geweld aan moesten doen. Met statistisch materiaal wijst hij erop dat de kloof tussen arm en rijk niet groter is geworden, dat er veel verbeteringen zijn geweest en dat de middenstand uitbreidt – tegen de theorie in. Zijn conclusie is dat niet de klassenstrijd, maar concrete lotsverbeteringen voor de arbeider het meest aantrekkelijk zijn.

In de tweede bijdrage richt hij zijn pijlen op de kapitalistische samenleving. Ten hemel schreiend vindt Aengenent (1903b) het dat er enerzijds grote welvaart is en anderzijds grote ellende. Het doet hem de vraag stellen of de kapitalistische samenleving in haar wezen onrechtvaardig is. In het eerste gedeelte vat hij samen wat hij al eerder geschreven had over de ontwikkeling van het geldstelsel en de rente. Dat geld van ruilmiddel kapitaal wordt en zo zelf een productiemiddel ziet hij als een natuurlijke ontwikkeling en derhalve niet per se verwerpelijk. Wat hij wel een probleem vindt is dat de opkomst van de geldeconomie tegelijk plaatsvond met grote veranderingen op godsdienstig en zedelijk gebied, waardoor deze verandering niet in goede banen werd geleid. Daardoor stonden rechtvaardigheid en naastenliefde niet meer centraal en kon zelfzucht hoogtij vieren. Gecombineerd met de teruggetrokken rol van de staat heeft dat funeste gevolgen. Daarom pleit hij voor een 'christelijke staathuishoudkunde' die de samenleving kan hervormen en waardoor het kapitaal weer ten dienste van de samenleving kan komen te staan.

3.2. *Organisatie van de arbeiders*

In de volgende bijdragen gaat hij op dit thema verder en beschrijft hij hoe de reorganisatie van de kapitalistische maatschappij vorm kan krijgen. Zijn uitgangspunt in de bijdrage van 1904 is, zoals hierboven al beschreven, dat de kapitalistische maatschappij de banden die haar in toom hadden kunnen houden heeft vernietigd. Wil kapitaal immers goed kunnen renderen, moet het bevrijd worden uit de geografische, culturele en juridische beperkingen die eraan gesteld kunnen worden. Deze onbeperkte leidt de grote onrechtvaardigheden die hij in zijn tijd constateert: armoede tegenover rijkdom, lage lonen, morele desoriëntatie, te weinig aandacht voor zwakken en zieken. Ten opzichte van de bijdrage uit 1903 neemt hij echter een revolutionairder standpunt in: was toen de hervorming en sociale wetgeving het

belangrijkste program, een jaar later is hervorming niet genoeg en gaat hij opzoek naar een fundamentele re-organisatie van de samenleving. Deze denkt hij te vinden in de beroepsstanden, naar middeleeuws voorbeeld. De beroepsstanden ziet hij als een manier om alle aspecten van het leven van mensen te organiseren en te waarborgen: zoals de standen vroeger verantwoordelijk waren voor solidariteit, naastenliefde, moraal, rechtvaardigheid en geestelijk leven van de aangesloten leden, zo zou ook nu weer een vorm gevonden moeten worden die materieel en geestelijk welzijn van de leden van een beroepsgroep behartigt. Dit antwoord had ook te maken met de maatschappijvisie van Aengenent. De maatschappij is volgens hem een levend organisme waarin standen bepaalde functies uitoefenen ten dienste van het geheel. De overheid zou het lidmaatschap daarvan verplicht moeten stellen, zodat ze daadwerkelijk als publieke corporaties zouden kunnen optreden.

In een latere lezing (Aengenent 1909) gaat hij op een wat andere manier op dit thema in. Voor de onderwijzers in het katholiek onderwijs in het bisdom Haarlem gaat hij in op de kwestie dat hun vereniging geen vakvereniging is 'en ook nooit mag zijn'. Een vakvereniging is voor Aengenent een organisatie van werknemers die op gelijk niveau als de werkgever voor de rechten van de leden strijdt. Vanuit deze definitie kunnen ambtenaren nooit een vakvereniging vormen, omdat zij in een ongelijkwaardige positie met de overheid als hun werkgever staan en nooit de staking als strijdmiddel kunnen inzetten omdat ze het algemeen belang dienen. Parallel geredeneerd kan gezegd worden dat de onderwijzers in het katholiek onderwijs in dienst zijn van de kerk als overheid, en dat ze dienstbaar zijn aan het algemeen kerkelijk belang namelijk de opvoeding van jongeren. Daarmee was voor Aengenent de stelling aangetoond en de discussie hierover gesloten. Dat mag voor de katholieke onderwijzers in het Haarlemse het geval geweest zijn, het laat zien dat de discussie juiste organisatievorm voor de belangenbehartiging gaande was. Het begrip 'vakvereniging' was daarbij niet onomstreden: het verwees teveel naar strijdvormen en dus naar de socialisten, het zette werkgevers en werknemers tegenover elkaar, en het focuste teveel op de materiële belangen van de leden (zie ook Harmsen 1985). Met de discussie hierover stond echter meer op het spel, namelijk de verhouding van de kerk tot een samenleving die snel moderniseerde en waarin vakmatige belangen steeds belangrijker werden.

3.3. Rechtvaardige betaling van loon

In 1917 laat Aengenent zich uit over een kwestie die in die tijd blijkbaar hoog speelde, maar nu moeilijk invoelbaar is. Het ging over de vraag of er bij de bepaling van het loon van ambtenaren uitgegaan moet worden van een absoluut of een relatief loon en wat de argumenten daarvoor moeten zijn. De sociaal-democraten pleitten namelijk voor een absoluut loon (gelijk loon voor gelijk werk), waarop de christen-democraten er voor pleitten om een relatief loon te hanteren (dat rekening hield met gehuwde staat en kindertal). Aengenent neemt een genuanceerde maar voor zijn achterban ook confronterende positie in. Ten eerste neemt hij stelling in voor het absolute loonprincipe. Hij laat zien dat de basis voor de vergoeding het geleverde werk moet zijn: in het loon komt die waarde tot uiting. Hieraan is niets on-katholieks, hij laat zien dat vele prominente theologen en filosofen deze houding ondersteunen. Sterker nog, de relatieve loon-theorie kent ook gevaren, omdat het de ongehuwde staat, de werkende vrouw en een laag kindertal kan bevorderen. Wel moet het absolute loon voldoende zijn voor een normaal gezin om van te leven – Aengenent denkt aan een gezin met drie of vier kinderen. Tegelijkertijd kan deze strikte rechtvaardigheid niet het enige principe zijn en daarom wijst Aengenent

toeslagen zoals huur- en kindertoeslag (want daarover ging het debat) niet af. Wat ook dient mee te spelen is zoiets als sociale rechtvaardigheid en solidariteit, namelijk het tegemoet komen aan de grotere kosten die gezinnen met kinderen hebben. De algemene middelen kunnen daarvoor aangesproken worden omdat kinderen en gezinnen ook een bijdrage hebben aan het algemeen belang. Tenslotte kan ook naastenliefde volgens Aengenent een rol spelen: werkgevers hebben ook als mens voor hun werknemer te zorgen. Indien een werkgever van wil is om een daad van steun te geven is dat volledig in orde en kan het zelfs als voorbeeld dienen voor andere werkgevers.

3.4. Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap

Vanaf de tweede helft van de jaren '10 ziet Aengenent de organisatorische realisatie van zijn gedachten over arbeid in het bedrijfsradenstelsel, en hij werkte daar ook energiek aan mee. In 1920 verschijnen twee publicaties van zijn hand over dit onderwerp: eentje waarin hij de structuur uitlegt (1920a) en een waarin hij de achterliggende filosofie uitlegt (1920b)¹. Het bedrijfsradenstelsel was namelijk een heel gebouw waarbinnen de katholieke gedachten over arbeid gerealiseerd werden voor katholieke werknemers en werkgevers. Onderaan stonden de gewone bedrijfsraden in de individuele bedrijfstakken. Die boden de gelegenheid aan de arbeider mee te spreken over sociale, waar nodig de technische, en eventueel ook de commerciële kanten van de bedrijven. Ook zou deze raad kunnen besluiten over collectieve arbeidsovereenkomsten en conflicten daarover. Daarboven waren drie algemene bedrijfsraden ingericht: een voor het grootbedrijf, de middenstand en de land- en tuinbouw. Deze raden moesten de sociale vrede bevorderen door collectieve arbeidsovereenkomsten te stimuleren en prijsafspraken te maken die een rechtvaardig loon konden garanderen voor de hele sector. Daarboven stond weer de in 1919 opgerichte R.K. Centrale Raad van Bedrijven. Ook dit orgaan had het doel de sociale vrede tussen klassen en standen te bevorderen door CAO's en prijsbeleid, maar ook om te streven naar publiekrechtelijke erkenning van deze organen die ook bij 'andersdenkenden' bevorderd moesten worden. Uitgebreid beschrijft Aengenent hoe het machtsevenwicht tussen werknemers en werkgevers in deze organisatie bewaard kon worden, blijkbaar met succes want op het eerste congres werden verregaande besluiten genomen over ontslagrecht, minimum-loon en werkomstandigheden.

De diepere achtergronden van het bedrijfsradenstelsel werkte Aengenent uit in een lezing bij gelegenheid van zijn installatie als voorzitter van de bedrijfsraad voor de metaalsector. Hij gaat in op drie vragen, ten eerste wat het bedrijfsradenstelsel is. Voor hem is het een stap in de richting van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten in bepaalde bedrijfssectoren is voor hem de eerste stap in het 'afzakken van het individualisme' zoals hij het schrijft: in de kapitalistische samenleving zijn de sociale banden verbroken en een CAO kan ervoor zorgen dat werkgever en werknemer weer bij elkaar komen. Ten tweede gaat hij in op de achterliggende gedachte van het stelsel. Hij wijst erop dat hier twee centrale katholieke ideeën gerealiseerd worden: de organische staatsidee en de idee van solidariteit. In het katholieke gedachtegoed is de mens een sociaal wezen en vanuit die natuurlijke verbanden wordt de staat opgebouwd. Hiermee zondert hij zich af van het grote belang dat de socialisten hechten aan de staat. Aan de andere kant benadrukt hij het idee van individuele en collectieve solidariteit om

¹ Het meer vergelijkende werk uit 1925 voegt inhoudelijk weinig toe.

zich af te zetten tegen de liberalen, die dergelijke banden ontkennen. Ten derde komt hij te spreken over de vraag of de bedrijfsraden hun doel – de sociale vrede – zullen realiseren. Daaraan twijfelt Aengenent geen moment, mits er aan één voorwaarde wordt voldaan: dat de werkgevers en werknemers de solidaristische geest internaliseren. Hij spreekt hier over subjectieve socialisatie in tegenstelling tot de objectieve socialisatie die de socialisten voorstaan. In duidelijke taal klaagt hij het egocentrisch denken aan dat zijn samenleving kenmerkt, waardoor individuele belangen voorop komen te staan en het beeld op het gemeenschappelijk goed verdwijnt. Vooral de werkgevers worden opgeroepen voor te gaan in matiging en sociale rechtvaardigheid; de werknemers moeten goed werk leveren en zo op het geheel georiënteerd zijn. Alleen zo zal er een nieuwe economische orde ontstaan waarin de belangen van de menselijke arbeid en niet die van het kapitaal centraal staat.

In de bijdrage uit 1924 tenslotte staat de medezeggenschap centraal. Dat was in die tijd een zeer omstreden kwestie, voor de socialisten was medezeggenschap immers een opstapje de kapitalistische productievormen omver te gooien. Aengenent beschouwt medezeggenschap van de arbeiders als een volkomen natuurlijk streven. Ten eerste lopen de belangen van werkgevers en werknemers parallel: als er geen werkgevers zijn, dan kunnen arbeiders ook niets verdienen en bij een goed lopend bedrijf hebben ook de arbeiders belang. Ten tweede horen afspraken over de werkomstandigheden en de betaling primair gemaakt te worden door de mensen die daarbij betrokken zijn. Een gezonde medezeggenschap kan op die manier behoeden voor overdreven staatsinmenging. Ten derde wordt door medezeggenschap uitgedrukt dat de arbeider niet een willoos productiemiddel is, maar een actieve en redelijke deelnemer in het productieproces. Op deze manier wordt zijn menselijkheid uitgedrukt. Dat de christelijke patroons mee zullen gaan in dit overleg is voor Aengenent duidelijk: ze zijn zo gevormd dat ze naast de strikte rechtvaardigheid ook uit zullen gaan van de sociale rechtvaardigheid en naastenliefde (zie het debat over loonbeleid). Ze zien van daaruit ook in dat medezeggenschap recht doet aan het algemeen belang. Tenslotte geeft hij nog een paar nuanceringen: het gaat bij medezeggenschap niet om individuele bedrijven en het gaat ook niet om het aantasten van het eigendom. Ook moet niet meteen de staat ingrijpen en de afspraken sanctioneren: medezeggenschap moet langzaam groeien. Tenslotte geeft hij aan dat medezeggenschap wel degelijk binnen de katholieke sociale leer past, hoewel het niet expliciet genoemd wordt.

5. Conclusies

Aengenent neemt in zijn stukken duidelijke taal en stellingen in: hij wil de zaken bewijzen, argumenten weerleggen, de filosofische, ethische, theologische en sociologische aspecten in ogenschouw nemen, de argumenten van de tegenstander proeven, discussies beëindigen. Met dergelijke taal maakt hij duidelijk dat hij middenin het debat van zijn tijd staat. Een tijd waarin het ging om de plaats van het katholieke gedachtegoed in een sterk veranderende wereld. Economie en arbeid speelden daarbij een bepalende rol, mede omdat die ook de aanleiding waren voor de levensbeschouwelijke conflicten van die tijd. Hoe goed te reageren op de sociale kwestie? Aengenent laat dus met zijn bijdragen zien in het midden van die debatten te staan. Zijn insteek daarbij is het samenwerken van kapitaal en arbeid, rechtvaardig loon en medezeggenschap, herstel van de standen in een moderne zin, en een

krachtig pleidooi voor sociale hervormingen. Interessant is dat hij niet alleen een plaats heeft in het debat, maar er ook organisatorisch aan heeft meegewerkt. Met zijn pleidooien voor een CAO en voor een overlegeconomie heeft hij bijgedragen aan de voor- en na-oorlogse vormgeving van het sociale overleg. Hij kan wat dat betreft gezien worden als een van de grondleggers van het veelbesproken poldermodel, maar wordt daarmee zelden in verband gebracht.

Voor Aengenent is het kapitalisme de grote booswicht. Dat is voor de geschiedschrijving een opvallende conclusie. In de geschiedenis van het verzuilde katholicisme wordt het vaak voorgesteld alsof de katholieke kerk een strijd uitvocht met de socialisten (zo de vergelijking van Hellemans, 1990 van socialisten en katholieken). Dat doet Aengenent ook, maar zijn belangrijkste tegenstrever is het kapitalisme. Dat heeft de organische banden van de samenleving doorgesneden, en het socialisme is de niet meer dan logische reactie hierop. Hij is het met veel punten van de socialisten niet eens, maar hij verdedigt ze vaker dan de liberalen, die hij oproept meer verantwoordelijkheid te nemen. Dit is een belangrijk inzicht in de geschiedenis van de katholieke-sociale beweging: als we de bronnen lezen is de kerk niet per se aan de kant van het kapitaal, de strijd met het kapitaal is minstens zo belangrijk en misschien zelfs belangrijker dan de strijd met de socialisten.

In deze tijd van sociale en economische verandering kunnen we constateren dat veel van de problemen die Aengenent aanspreekt nu ook weer terugkomen. De groeiende kloof tussen bezitters en mensen die niet of beperkt deelnemen aan het arbeidsproces leidt tot nieuwe sociale spanningen. De eisen van de mondiale samenleving leiden tot een verdere flexibilisering die ertoe bijdragen dat de georganiseerde vormen van solidariteit uitgehold worden. In de groeiende internationale concurrentie komt er druk op de lonen, wat er toe leidt dat mensen ook met een volledige baan niet genoeg verdienen voor hun levensonderhoud, laat staan hun oude dag. En met de toename van supra-nationale bedrijven wordt de inspraak van werknemers steeds moeilijker. Tegelijkertijd moeten we vaststellen dat sommige van zijn oplossingen toen al en nu zeker niet meer zouden voldoen. Zijn romantische beeld van de middeleeuwse standen als middel om de sociale problemen te bestrijden was mooi, maar moeilijk uitvoerbaar in een moderne economie. Ook het idee van een levensbeschouwelijke en totale ordening van de economie was utopisch. Wel zijn veel publiekrechtelijke organen ontstaan en ook was hij op het gebied van minimumloon en medezeggenschap zijn tijd ver vooruit. Hier ligt dan ook een belangrijk deel van de relevantie van Aengenent voor deze tijd: we kunnen van zijn tijd, waarin het wilde kapitalisme juist ingeperkt werd, leren hoe we ons moeten opstellen tegen de sociaal-economische vraagstukken van onze tijd (cf. het pleidooi van aartsbisschop Marx, 2008).

E. Sengers

Literatuur

- Aengenent, J.D.J. (1903a). *De klassenstrijd: Een ernstig woord aan de arbeiders*. 's Hertogenbosch: De Katholieke Illustratie.
- Aengenent, J.D.J. (1903b). De kapitalistische maatschappij. *De Katholiek*, (124), 351-365.
- Aengenent, J.D.J. (1904). Reorganisatie der kapitalistische maatschappij. *De Katholiek*, (125), 361- 396.
- Aengenent, J.D.J. (1909). *De Dioceesaanvereeniging van R.K. Bijzondere onderwijzers in het bisdom Haarlem is geen vakvereeniging*. [Den Haag]: Bestuur der afdeling Den Haag.
- Aengenent, J.D.J. (1917). *Salarisregeling en katholieke sociologie*. Leiden: Futura.
- Aengenent, J.D.J. (1920a). Het bedrijfsradenstelsel. *De Katholiek*, (158), 149-165.
- Aengenent, J.D.J. (1920b). *Het bedrijfsradenstelsel verwezenlijkt*. 's Hertogenbosch: Teulings.
- Aengenent, J.D.J. [1924]. *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap*. [Zwolle]: Nederlandse R.K. Metaalbewerkersbond.
- Aengenent, J.D.J. [1925]. *Actueele vragen over bedrijfsorganisatie*. Leiden: Futura.
- Bank, J. & Van Buuren, M. (2000). *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: SDU-uitgevers.
- De Hen, P.E. (1985). De industrialisatie van Nederland. In F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815: Wording en samenhang* (3-18). Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Harmsen, G. (1985). De arbeiders en hun vakorganisaties. In F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815: Wording en samenhang* (261-282). Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Hellemans, Staf (1990) *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: universitaire pers Leuven.
- Helderman, C. (2004). De Hoge Raad van Arbeid, 191-1940 (-1950). *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1(2), 45-70.
- Marx, R. (2008) *Das Kapital. Ein Plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch.
- Van Lente, D. (1988). *Techniek & ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland 1850-1920*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
- Van Tijn, Th. (1978). Het sociale leven in Nederland. In *Algemene geschiedenis der Nederlanden XIII* (77-100 en 296-326).